

**You have downloaded a document from
RE-BUS
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Gwara w dziedzictwie kulturowym regionu

Author: Iwona Nowakowska-Kempna

Citation style: Nowakowska-Kempna Iwona. (2002). Gwara w dziedzictwie kulturowym regionu. W: A. Pantuchowicz, S. Masłoń (red.), "W kręgu zagadnień dydaktyki języka i literatury polskiej : księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Edwardowi Polańskiemu" (S. 453-465). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Iwona Nowakowska-Kempna

Katowice

Gwara w dziedzictwie kulturowym regionu

Wśród wielu ważnych uwag, które odnoszą się do tożsamości narodowej, pojawiają się i te, w myśl których naród bez korzeni jest martwy, a najlepszymi przekazicielami tradycji narodowej, historii i wartości ważnych dla danego narodu są instytucje kształcące i wychowawcze: rodzina, Kościół, szkoła, uniwersytet. Funkcje kształcące i wychowawcze spełniane są za pomocą wielu sposobów przekazu: obrzędów, obyczajów, wiedzy i języka. Ten ostatni odgrywa szczególną rolę jako podstawowy symbol kultury i środek komunikacji – ludzie porozumiewają się za pomocą języka. Jest on zarazem nośnikiem znaczenia i stanowi najważniejszy system symbolicznych znaków, które wyznaczają kulturę – człowiek bowiem określany jest mianem *animal symbolicum*¹ – a równocześnie ten podstawowy wyznacznik kultury jest środkiem, narzędziem, za pomocą którego charakteryzujemy wszystkie działania i wytwory kultury oraz mówimy o wartościach. Biorąc więc pod uwagę fakt, iż język jest źródłem komunikacji i informacji, składnikiem kultury i narzędziem jej prezentacji, przyjmujemy za A. Kłoskowską, że „kultura stanowi wieloaspektową całość, w której drogą analizy wyróżnić można **zinternalizowaną**, tkwiącą w świadomości ludzi warstwę **norm, wzorów i wartości**; warstwę **działań** będących **zobiektywizowanym** wyrazem tamtej sfery, warstwę **wytworów** takich czynności lub innych obiektów stających się przedmiotem badań kulturowych”². Nie trzeba nikogo przekonywać, że wszystkie te wartości kultury znajdują pełny wyraz w gwarze – jednej z podstawowych odmian języka narodowego.

---

¹ A. Kłoskowska: *Kultura*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku. Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*. Red. A. Kłoskowska. Wrocław 1991, s. 25.

² Ibidem, s. 24.

H. Barycza, że Śląsk w okresie przynależności do państwa piastowskiego przodował w kulturze, a w XX wieku wniósł do Rzeczypospolitej wysoką kulturę techniczną, materialną i osiągnięcia współczesnej cywilizacji, zajmując czołową pozycję w gospodarce i naukach technicznych, tłumaczy dobrze poczucie przewodnictwa cywilizacyjnego Śląska w Rzeczypospolitej, a tym samym – przekonanie o własnej godności i dumie regionalnej, co przenosi się także na gwara śląską i jej powszechne, prestiżowe użycie w urzędach gminy, starostwach, Sejmiku Województwa Śląskiego, Urzędzie Wojewódzkim w Katowicach, także w szkolnictwie powszechnym i wyższym – w sytuacjach kontaktu indywidualnego i lokalnego, rzadziej w publicznych wystąpieniach posłów, członków Sejmiku, radnych, chociaż i takie wystąpienia można czasem usłyszeć w sali Sejmiku Województwa Śląskiego. Fakt ten nadaje swoistą jakość edukacji regionalnej i ścieżce przedmiotowej wiedzy o regionie, a jego dziedzictwu kulturowemu przydaje rangę szczególną⁴.

Niewątpliwie najważniejszą i uprzywilejowaną pozycję zajmuje tutaj gwara śląska, która jest w znacznie szerszym użyciu niż gwara w innych regionach Polski, a jej znajomość i używanie należą do aprobowanych zachowań społecznych, podkreślających swojskość, rodzimość, tożsamość i wspólnotę grupy rozmawiających z sobą osób. Dlatego też możliwe jest posługiwanie się gwarą śląską w pokoju nauczycielskim podczas przerwy, w zakładach pracy, w urzędach itp., w sytuacjach nieoficjalnych, referowaniu cudzych wypowiedzi. Zasięg i prestiż gwary śląskiej są znaczne i znaczące także w innych kontaktach indywidualnych, przede wszystkim w rodzinie, gdzie wykształceni wnukowie z dziadkami rozmawiają w gwarze, w środowiskach koleżeńskich, przyjacielskich⁵.

Gwary śląskie wśród odmian współczesnej polszczyzny na Śląsku

Na Śląsku używa się współcześnie wielu odmian polszczyzny:

- polszczyzny ogólnej,
- polszczyzny regionalnej z formami gwarowymi,

⁴ Rozporządzenie ministra Edukacji Narodowej z 15 lutego 1999 w sprawie sposobu i terminu dostosowania działalności dotychczasowych szkół podstawowych do wymogów nowego systemu szkolnego oraz tworzenia gimnazjów. „Dziennik Ustaw RP” nr 14 z dnia 23 lutego 1999.

⁵ E. Sławkowska: *Gwara jako bogactwo...*; Eadem: *Drzewo rodowodne...*; B. Czastka-Szymon, H. Synowiec: *Polszczyzna w szkole śląskiej*. Cz. 2. Katowice 1996; H. Synowiec: *Odkrywać wartość gwary*. „Nowa Polszczyzna” 1998, nr 1, s. 25–31.

- gwary śląskiej,
- gwar mieszanych: gwary śląskiej z polszczyzną ogólną oraz z gwarami małopolskimi, mazowieckimi lub wielkopolskimi w centrach wielkoprzemysłowych,
- a także:
  - polszczyzny regionalnej kresowej,
  - gwary kresowej,
  - polszczyzny regionalnej z cechami wielkopolskimi,
  - polszczyzny regionalnej z cechami małopolskimi,
  - gwar małopolskich – na ziemiach Małopolski, wchodzących w skład województwa śląskiego, np. na obszarze Zagłębia Dąbrowskiego, okolic Mysłowic i Jaworzna,
  - gwar mieszanych śląsko-wielkopolskich na obrzeżach Opolskiego i Częstochowskiego.

Dokonując analizy **regionu** z punktu widzenia **administracyjnego**⁶ np. województwa śląskiego, można więc wymienić następujące odmiany współczesnej polszczyzny, jakimi posługują się jego mieszkańcy⁷:

- polszczyzna ogólna,
- polszczyzna regionalna o śląskim lub innym podłożu gwarowym,
- gwara Śląska środkowego (centralnego obszaru Górnego Śląska w województwie śląskim), gwara cieszyńska w południowej części województwa oraz gwara północnego Śląska na pograniczu województw śląskiego i opolskiego⁸
- gwara kresowa,
- gwara małopolska.

Różnice między gwarami Śląska północnego (Opolszczyzna, Lublinieckie), środkowego (centralnego, okręg przemysłowy) i południowego (Cieszyńskie z Zaolziem w Republice Czeskiej) wiążą się przede wszystkim ze zmianami fonetycznymi.

W północno-zachodnim obszarze dialektalnym Śląska spotyka się formy dyftongicznej wymowy samogłosek, właściwe gwarom Wielkopolski, z którymi Śląsk sąsiaduje. Są to formy typu *ptoyłk*, oraz szeroka wymowa *ą* np. *gañsi*, *gamba* (*gęsi*, *gęba*), występowanie grupy *-ol* w miejsce *-el*, np. *Pawoł*, *połno*, *dioboł*. Na Śląsku południowym występują formy typu *widzym tym krowym* (*widzę tę krowę*).

⁶ U. Zgorzelska: *Co to jest Górny Śląsk?* W: „Wszechnica Górnośląska”. T. 1: *Inauguracja*. Red. M. Lubina. Katowice–Opole–Cieszyn 1994, s. 15–35.

⁷ I. Nowakowska-Kempna: *Górny Śląsk jako mała ojczyzna. Podstawowe wykładniki językowe*. W: *Śląsk jako region pogranicza językowo-kulturowego w edukacji*. Red. I. Nowakowska-Kempna. Katowice 1997, s. 26–47.

⁸ Ibidem, s. 38.

We wszystkich trzech gwarach panuje dwuelementowa wymowa samogłosek nosowych przed spółgłoskami szczelinowymi, typu: *wons*, *monż*, *konsek*, występowanie *y* w miejscu ogólnopolskiego *e*, np. *syr*, *tyż*, *rzyka*, *śniyg*, oraz *o* w miejscu *ǫ*, np. *dom*, *wom* (*dam*, *wam*), samogłoska *ó* w miejscu *ǫ*, np. *dóm*, *wóm* (*dam*, *wam*), a także samogłoska *ó* różna od *o* i *u*, mająca charakter archaizmu, np. *skóra*, *wóz*, *dóm*, *kón*⁹.

Szczególnie charakterystyczna jest śląska intonacja zdaniowa pytajna o charakterze opadającym. W moim przekonaniu różnice między północnym, środkowym i południowym Śląskiem wynikają w znacznej mierze z:

- sąsiedztwa dialektalnego, tj. sąsiedztwa północnego Śląska z Wielkopolską, a południowego z gwarami i językiem mówionym czeskim – z Republiką Czeską, wschodniego – z gwarami Małopolski¹⁰;
- różnic w historii tych ziem¹¹.

Gwara w systemie wartości kulturowych

Powracając do uwag poświęconych rozumieniu kultury, pragniemy podkreślić, że przyjmujemy definicję kultury mówiącą, iż stanowi ona wieloaspektową całość współtworzoną przez istniejącą w świadomości ludzi warstwę norm, wzorów i wartości¹², a w realnym świecie – warstwę działań i ich wytworów. **Kultura jest podstawą identyfikacji jednostki** ludzkiej, a wartości, działania i wytwory kultury są opisywane w języku, w tym także – w gwarze, język zaś – w jego ogólnej i gwarowej odmianie – stanowi podstawowy symbol kultury¹³. Tym samym gwara zwłaszcza wtedy, gdy jej użycie ma prestiżowy charakter, jak na Śląsku, stanowi podstawę autoidentyfikacji jednostki z ziemiami Górnego Śląska: Centralnego, Cieszyńskiego i Opolskiego, mieszkających na obszarze dwóch województw: śląskiego i opolskiego¹⁴.

⁹ Por. J. Miodek: *Śląska ojczyzna polszczyzna*. Katowice 1991, s. 13–15; B. Częstka-Szymon, H. Synowiec: *Polszczyzna w szkole śląskiej...*; B. Częstka-Szymon, J. Ludwig, H. Synowiec: *Mały słownik gwary Górnego Śląska*. Katowice 1999.

¹⁰ A. Zaręba: *Śląskie teksty gwarowe (z mapką)*. Kraków 1961; Idem: *Szkice z dialektologii śląskiej*. Katowice 1984; D. Kadłubiec: *Cieszyńsko-zaolziańska polszczyzna*. Katowice 1994.

¹¹ I. Nowakowska-Kempna: *Górny Śląsk jako mała ojczyzna...*, s. 33–34.

¹² A. Kłoskowska: *Kultura...*; Eadem: *Kultura narodowa*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku...*, s. 51–62.

¹³ Por. J. Anusiewicz: *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław 1994.

¹⁴ E. Sławkowska: *Gwara jako bogactwo...*, s. 35–41; Eadem: *Drzewo rodowodne...*, s. 86–87.

Gwara śląska jako historyczna podstawa identyfikacji narodowej

Gwara jest podstawowym symbolem polskości – to dzięki językowi polskiemu w jego postaci gwarowej **zachowała się polskość ziem Śląska**, a hasło: „jesteście Polakami, bo mówicie po polsku” było podstawą do upomnienia się o powrót Śląska do Macierzy w 1918 roku oraz głównym argumentem, wzywającym Ślązaków do udziału w trzech Powstaniach Śląskich, natomiast użycie języka polskiego lub niemieckiego w domu rodzinnym wyznaczało tożsamość narodową i udział w polskim wojsku powstańczym lub niemieckiej organizacji Grenzschutzu. Gwara śląska, będąc integralną częścią dialektów polskich, **pozwoliła zachować polskość tych ziem** i stanowiła punkt odniesienia dla ruchu odrodzenia narodowego¹⁵, obecnego w historii Śląska w XIX i XX wieku.

A. Kłoskowska podkreśla, że „symbole [...] [w tym symbole narodowe – I. N.-K.] – są elementami rytuałów religijno-świeckich, narodowych, rodzinnych i regionalnych, zawodowych lub związanych z kategoriami płci i wieku”¹⁶, są one kodowane i dekodowane w nazwach, w tym w wielu nazwach gwarowych, w znaczeniach tych nazw bowiem zawarta jest niejednokrotnie interpretacja rzeczywistości oraz jej wartościowanie. Zjawisko to miało szeroki zasięg w prasie powstańczej i plakatach plebiscytowych, w śląskich wersjach *Roty* i wielu podobnych przypadkach¹⁷.

Procesy te są bliżej charakteryzowane również w **geografii lingwistycznej**, w której przedstawia się wyniki badań terenowych gwary, zasięgi poszczególnych zjawisk językowych – od gwarowej fonetyki po budowę tekstu. Pod pojęciem **dialekt** rozumie się mowę ludności pewnego regionu geograficznego, będącego zwykle dzielnicą danego państwa, różniącą się pewnymi cechami fonetycznymi, gramatycznymi, leksykalnymi i syntaktycznymi od języka ogólnonarodowego, tzw. ogólnego, oraz od pozostałych dialektów. Obszar dialektu śląskiego wraz z dialektem małopolskim, wielkopolskim, mazowieckim, kaszubskim i tzw. nowymi dialektami

¹⁵ *Dzieje Górnego Śląska w latach 1816–1947*. Red. F. Hawranek. Opole 1981.

¹⁶ A. Kłoskowska: *Kultura...*, s. 45.

¹⁷ Por. K. Heska-Kwaśniewicz: *Sagi powstańczych rodów*. W: „Wszechnica Górnos Śląska”. T. 14: *Obraz powstań śląskich w sztuce*. Red. K. Wencel, M. Lubina. Katowice–Opole–Cieszyn 1996, s. 7–18; K. Heska-Kwaśniewicz: *Śląsk jako region pogranicza językowo-kulturowego w edukacji...*, s. 72–85; A. Dygacz: *Pieśni ludowe w powstaniach i plebiscycie na Górnym Śląsku*. W: „Wszechnica Górnos Śląska”. T. 14: *Obraz...*, s. 19–24; R. Gabryś: *Opolska pieśń powstańcza z zapisów A. Dygacza „Kajże mi się podział mój synoczek miły” i jej odzwierciedlenia kompozytorskie*. W: „Wszechnica Górnos Śląska”. T. 14: *Obraz...*, s. 25–38; por. też artykuły J. Modrzyńskiego, K. Kowalik-Dury i inne, zamieszczone w tym tomie.

mi chełmińsko-kociewsko-warmińskimi współtworzy dialekty języka polskiego¹⁸.

Przez **gwarę** rozumie się mowę ludności – najczęściej wiejskiej, ale nie tylko – niewielkiego obszaru, zwykle historycznej ziemi, obecnego powiatu, przeważnie kilkunastu miejscowości, różniącą się od gwar sąsiednich. Śląsk dzieli się pod tym względem na:

- gwary południowe – cieszyńskie, w tym zachodniocieszyńskie/zaolziańskie, położone w republice Czeskiej,
- gwary centralne/środkowe obejmujące Ziemię Pszczyńską, Ziemię Bytomską, Ziemię Katowicką oraz Ziemię Wodzisławsko-Rybnicką,
- gwary północne Śląska Opolskiego sięgające po linię Prudnik–Syców na Dolnym Śląsku, Prudnik–Czacę na granicy południowo-zachodniej oraz linię Syców–Lubliniec na północy.

Dla dialektu śląskiego charakterystyczne są:

- udźwięczniająca fonetyka międzywyrazowa, polegająca na udźwięczeniu poprzedniego wyrazu wypowiedzianego razem z wyrazem następnym, zaczynającym się na samogłoskę lub spółgłoskę sonorną typu *vuz ojca*, *vuz mały*;
- brak mazurzenia, tj. wymowa *czopka*, *susza*, *żaba* na obszarze południowo-środkowym Górnego Śląska, w opozycji do ziem północno-środkowych, w których panuje mazurzenie, a w związku z tym formy typu *copka*, *susa*, *zaba*.

Wymowa mazurząca panuje faktycznie na granicy śląsko-małopolskiej, na Ziemi Katowickiej, Ziemi Pszczyńskiej, Ziemi Bytomskiej i Ziemi Gliwickiej, które historycznie należały do Małopolski, a tym samym podzielały małopolską cechę dialektalną, jaką jest mazurzenie.

Za najbardziej charakterystyczną i reprezentatywną cechę gwary śląskiej można uznać szeroką wymowę ogólnopolskiego *ę* w postaci odnosowionego wygłosu *a*, por. *widza ta ksiunska* w centralnej i północnej części Śląska. W okolicy Głogówka, na lewym brzegu Odry, występuje wymowa *a* nosowego *q* w postaci odnosowionej we wszystkich pozycjach, np. *gąsi*, *ząby*, *jązyk*; faktycznie: *gańsi*, *zamby*, *janzyk*, natomiast wymowa typu *q* po spółgłoskach twardych, a *y* po miękkich występuje na obszarze Olesna, Lublińca, Głubczyc, Raciborza, tj. na styku z historycznymi gwarami łaskimi. Na Śląsku Cieszyńskim brak jest szerokiej wymowy nosowej głoski w postaci *q*, panują tutaj formy *widzym tym ksiunskym*.

¹⁸ Por. K. Nitsch: *Dialekty polskie Śląska*. Kraków 1939; Idem: *Wybór pism polonistycznych*. T. 1–4. Kraków 1954–1958; S. Respond: *Dzieje polszczyzny śląskiej*. Katowice 1959; A. Zaręba: *Śląskie teksty...*; Idem: *Szkice z dialektologii...*; S. Bąk: *Mowa polska na Śląsku*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974; K. Dejna: *Dialekty polskie*. Wrocław 1973.

Gwara – pierwszym językiem dziecka

W sytuacji używania gwary przez rodziców oraz dziadków w rozmowie z dziećmi, gwara staje się pierwszym językiem dziecka¹⁹, czyli tym wariantem polszczyzny, który dziecko przyswaja najwcześniej, a potem wyraża nim swoje potrzeby, emocje, przeżycia i poglądy. Gwara służy dziecku i dorosłym do porozumiewania się w codziennych sytuacjach – w rodzinnym i sąsiedzkim gronie, w załatwianiu spraw, w kontaktach z rówieśnikami. W gwarze formułowane są również objaśnienia tego, co niejasne, nowe, niezrozumiałe, przybliżane jest znaczenie nowych słów, a nade wszystko – komentowana bieżąca sytuacja i formułowane oceny²⁰. Jest to na całe życie wspólny język dzieci rodziców i dziadków – symbol więzi rodzinnej i pokoleniowej, podstawa tożsamości lokalnej i grupowej oraz utożsamienia człowieka z jego ziemią rodzinną „krajem lat dziecińczych”²¹.

Gwara – centrum językowym stylu potocznego

W tym kontekście należy podkreślić, iż gwara gra niepoślednią rolę w tworzeniu międzyludzkich więzi, więzi pokoleń – między wnukami a dziadkami, więzi rodzinnych, sąsiedzkich, lokalnych. Współtworzy ona niepowtarzalną atmosferę²² stron rodzinnych i wyznacza zasięg małej ojczyzny²³. Z obszaru rodzinnej gwary do polszczyzny ogólnej i regionalnej przenoszone jest słownictwo gwarowe związane z kuchnią, z nazwami potraw (np. *moczka*, *makówki*, *kołoczki*), przypraw, ziół (np. *złoty deszcz*), wyposażenia kuchni, zwłaszcza w sprzęt drewniany (typu wałki, np. *nudelkula* / *nudelkulok*, *wołek* – *wałek*, *warzecha*, *drewniono łycha*, *warząchwie*). Specyfikę kuchni bowiem wyznacza najczęściej specyfika regionalna. Współtworzy ona kulturę narodową wszędzie tam, gdzie współgra z obrzędami,

¹⁹ H. Synowiec: *Sprawność językowa uczniów w śląskim środowisku gwarowym*. Katowice 1992.

²⁰ J. Bartmiński: *Styl potoczny*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*. T. 2. *Współczesny język polski*. Wrocław 1993, s. 115–131; Idem: *Styl potoczny*. W: *Język a kultura*. T. 5: *Potoczność w języku i kulturze*. Red. J. Anusiewicz, F. Nieckula. Wrocław 1992, s. 37–54.

²¹ E. Sławkova: *Gwara jako bogactwo kulturowe...*; B. Częstka-Szymon, H. Synowiec: *Polshczyzna w szkole śląskiej...*; H. Synowiec: *Odkrywać wartość...*

²² Por. M. Lubina: *Od wydawcy*. W: *Gwara śląska...*

²³ M. Pulinowa: *Region – podstawowe pojęcie przy opisywaniu zjawisk przestrzennych na Ziemi*. W: *Śląsk jako region pogranicza językowo-kulturowego w edukacji...*, s. 8–25; por. też A. Hibszer: *Mała ojczyzna – pojęcie i problematyka w nauczaniu geografii*. W: *Śląsk jako region...*, s. 48–63.

obyczajami i zwyczajami²⁴, np. pieczenie ciasteczek świątecznych, *babówek w dochówce*, *kołoczków w dochówce*, przyrządzanie *moczki* i *makówek* na Święta Bożego Narodzenia, *kołoczy* na wesele.

Równolegle ze specyficzną, gwarową warstwą słownictwa dotyczącą kultury materialnej funkcjonuje warstwa odnosząca się do kultury duchowej²⁵. W gwarze, tym samym w gwarach śląskich: centralnej, cieszyńskiej i północnej²⁶, znanych jest wiele wyrażen, przysłów, porzekadeł, gnomów i sentencji służących wyrażaniu ocen, formułowaniu sądów wartościujących, pozwalających na aksjologiczną ocenę ludzi, zdarzeń, procesów oraz na wyrażanie mądrości życiowej, postaw i zapatrywań (np. *fulo, fulo, aż z tego bydzie ostuda – gada, gada, aż z tego będzie awantura*). Z uwzględnieniem tych form leksykalnych (por. *gizd – łobuz, chuligan; frechowny/wrazidlaty beczelny, ciekawski; podciep, podrzutek*, też przezwisko dziecka; *podarzić się – poszczęścić; proźniok/niryobiś/lój/łyń/łyń patentowany/śmierdzirobotka/obibok/gnój – leń*) oraz sentencji będących uosobieniem mądrości życiowych (*dej sie pozór, bo tu czmiyl brzynczy – uważaj, bo tu trzmiel brzęczy* < ‘uważaj, bo jest tu człowiek niebezpieczny’; *babski cyl, a chopski ryl*²⁷, współgra dobra orientacja w rzeczywistości, jej ocena i komentarz, związana z przejściem słownictwa konkretnego do abstrakcyjnego w drodze metafory i z obsługą przez nie warstwy aksjologicznej języka. Gwara, w naszym przypadku gwara śląska, obok i oprócz polszczyzny mówionej potocznej stanowi reprezentację stylu potocznego polszczyzny²⁸, w jego funkcji centrum systemu stylowego języka, o którym J. Bartmiński pisze w podsumowaniu: „Dominacja stylu potocznego [gwały jako języka potocznego w funkcji takiegoż stylu – I. N.-K.] nad pozostałymi polega nie tylko na tym, że jest to styl przyswajany jako pierwszy w procesie akwizycji języka, że jest on używany najczęściej, przez największą liczbę osób [gwara na terenie Górnego Śląska – I. N.-K.], w najróżniejszych sytuacjach życiowych, ale przede wszystkim na tym, że zawiera on zasób podstawowych form i sensów oraz że utrwała elementarne struktury myślenia i percepcji świata związane z elementarnymi potrzebami człowieka w elementarnej sytuacji egzystencjalnej”²⁹, a także „styl potoczny – jak każdy styl – przekazuje i utrwała pewien **obraz świata** [...]”. Obraz ten jest budowany z punktu widzenia „pro-

²⁴ A. Kłoskowska: *Kultura...; Śląsk w badaniach językoznawczych: badanie pogranicza językowo-kulturowego polsko-czeskiego*. Red. I. Nowakowska-Kempna. Katowice 1993; I. Nowakowska-Kempna: *Górny Śląsk jako mała ojczyzna...*, s. 26–47.

²⁵ Por. E. Sławkowa: *Gwara jako bogactwo kulturowe...*

²⁶ J. Miodek: *Śląska ojczyzna...*

²⁷ Por. B. Cząstka-Szymon, J. Ludwig, H. Synowiec: *Mały słownik gwarowy...; B. Cząstka-Szymon, H. Synowiec: Polszczyzna w szkole...*

²⁸ J. Bartmiński: *Styl potoczny*. W: *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku...*

²⁹ J. Bartmiński: *Styl potoczny*. W: *Język a kultura...*, s. 38.

CZĘŚĆ III
 stego człowieka”, odpowiada postawie zdroworozsądkowej, a znajduje swój wyraz we wszystkich strukturach gramatyczności języka – od struktury słownictwa po strukturę tekstu. „Z punktu widzenia »prostego człowieka« zanurzonego w kulturze ludowej formułowane są także oceny i sądy wartościujące o świecie i innych ludziach.”³⁰ Związana z gwarą, kultura ludowa jako podstawowy typ kultury symbolicznej – obok kultury popularnej i elitarnej³¹ – wiąże się z bezpośrednim przekazem wszystkich wartości, w tym także sposobów wartościowania zjawisk, procesów i osób, biorących udział w wymianie dóbr kulturowych, oraz z nieformalną interakcją między uczestnikami kultury, ich wzajemnym oddziaływaniem i tworzy symbole, jak również inne wartości, przekazywane w rodzinie, grupie rówieśniczej, koleżeńskej, sąsiedzkiej i towarzyskiej³². A. Kłoskowska podkreśla, że „wiele z tych grup kultywuje własne, swoiste obyczaje, elementy wiedzy i twórczości, które noszą cechy oryginalne, chociaż mieszczą się w ramach szerszej kultury regionalnej, ludowej i narodowej”³³, dodajmy – **tworzonych i przekazywanych w języku, a dokładniej: w gwarze.**

Gwara – podstawą międzyludzkich więzi

Scharakteryzowana przez nas funkcja gwary jako centrum językowego stylu potocznego, a zarazem integralnego elementu kultury ludowej pozwala zrozumieć jej zarówno podstawowość informacyjną, jak i bogactwo, barwność oraz różnorodność form i znaczeń, a także ważną rolę w aksjologii jako języka, w którym formułowane są oceny, normy i wartości, ważne w życiu dziecka, a potem – osoby dorosłej. Dosadność gwarowych sformułowań, ich barwność, bogactwo porównań oparte na obserwacji przyrody, ludzi i ich wzajemnych relacji pozwalają w niej właśnie upatrywać centrum kultury regionalnej, a tym samym – narodowej oraz niezaprzeczalną wartość samą w sobie, jeśli uwzględnić tworzenie i podtrzymywanie wszelkich więzi międzyludzkich: rodzinnych, sąsiedzkich, pracowniczych czy regionalnych, których jest wykładnikiem i symbolem³⁴.

Gwara wyzwala magiczne poczucie wspólnoty³⁵, bycia **razem** i bycia **tym samym**, wyzwala tożsamość rodzinną, sąsiedzką, pracowniczą i regionalną z osobami „z moich stron rodzinnych”, będąc podstawowym wyznacznikiem *kraju lat dziecińczych / stron ojczystych*, czyli „małej ojczyzny”. Ostatni ter-

³⁰ Ibidem, s. 40.

³¹ A. Kłoskowska: *Kultura...*, s. 40.

³² Ibidem.

³³ Ibidem, s. 41.

³⁴ Por. E. Sławkowa: *Gwara jako bogactwo...*, s. 35–41.

³⁵ Ibidem.

min, tak często używany w programie reformy szkolnej, jest ogólnie przyjętą kalką niemieckiego terminu *Heimat* na oznaczenie *kraju lat dzieciennych*. Dziedzictwo językowe – miejscowa gwara, stanowi bowiem najistotniejszy składnik dziedzictwa kulturowego w regionie, będącym owym *krajem lat dzieciennych*, ważnym dla człowieka miejscem pochodzenia i dorastania³⁶. O ile bowiem można zmienić kraj zamieszkania i nowe miejsce uznać za swą ojczyznę, o tyle nie można zmienić miejsca urodzenia, a tym samym – *kraju lat dzieciennych*, swojej *małej ojczyzny*, podobnie jak domu rodzinnego, ojcowizny i urody stron rodzinnych. Tym samym dziedzictwo kulturowe regionu wraz z miejscową gwarą stają się wartościami wysoko sytuowanymi w hierarchii ważności ze względu na ich niezmiennność i trwałość w życiu człowieka. Ludzie z najbliższej okolicy nie tylko mówią tą samą gwarą, ale i podobnie myślą, reagują na rzeczywistość, łączą ich różne nieformalne więzi i związki, a przede wszystkim znają się osobiście lub „z widzenia”. Wszystko to współtworzy wspólnotę lokalną, daje poczucie zakorzenienia, a dzięki temu – uczucie bezpieczeństwa, bliskości i poczucie **bycia u siebie**.

Gwara jako „pieśń gminna” stanowi wartość wyeksponowaną już od czasów romantyzmu w pięknym tekście Adama Mickiewicza o pieśni gminnej, która jest „arką przymierza między dawnymi a nowymi laty”.

Gwara śląska jako skansen archaizmów języka polskiego

Wśród wielu aksjologizowanych cech gwary podkreśla się również archaiczność, podatność na przechowywanie historycznych cech danego języka narodowego. W tej funkcji szczególna jest rola gwary śląskiej, której archaiczne brzmienie można nazwać „skansenem języka polskiego” lub „muzeum języka polskiego”³⁷, ponieważ gwary Śląska, jako regionu odciętego od państwa polskiego i jego kulturowego rozwoju, zaczęła cechować szczególnie zachowawczość i archaiczność, a od XVI wieku zachowanie starszych form XIV- i XV-wiecznych, następnie w wiekach XVII i XVIII – świadome sięganie do form XVI-wiecznych, dzięki czemu gwarę śląską A. Brückner określił jako „język Reyów i Kochanowskich” i „jądro polskiej mowy”, podkreślając jej **archaiczność**. Łączy się to z faktem, iż zachowała ona wiele cech dawnej polszczyzny, między innymi:

- przedrostek *s-* w miejscu ogólnego *z-* np. *słożyć, słażyć, slenieć, sleźć, sjechać*;
- odmianę przymiotników w stopniu wyższym, np. *drogszy, dugszy, lekszy*;
- *o* pochyłone, np. *skóra, równy*;

³⁶ E. Sławkowa: *Drzewo rodowodne...*, s. 86–97.

³⁷ Por. E. Sławkowa: *Gwara jako bogactwo...*

- CZEŚĆ III
- czas przeszły czasownika z dawnym aorystycznym *-ch* typu *robilech*, *widziałech*;
  - dopełniacz rzeczowników żeńskich miękko tematowych na *-e*, np. *ze ziomie*, *z prace*, *z piwnice*;
  - formy wyrazowe z archaizmami fonetycznymi typu *zdrzadło/zdrzadelko*, *wisieli*, *wisielić się*, *sierce*, *gańba*, *czakać*, *czerwiony*;
  - wyrazy staropolskie *cedzidko* (*sitko*), *gon* (*polowanie*), *dęga* (*tęcza*), *gibko* (*szybko*), *statek* (*gospodarstwo*, *majątność*, *naczynie*), *brusić* (*mleć na zarnach*);
  - szeroką wymowę nowopolskiego *ę* w postaci odnoszonego *q*, np. *widza ta kśiunszka*;
  - zachowanie *rzi*, np. *trzi grżiby*³⁸.

W tej sytuacji nie dziwi więc fakt chętnego na Śląsku sięgania nauczycieli do treści programowych zawartych w *Ścieżce edukacji regionalnej, wiedzy o regionie* w starszych klasach szkoły podstawowej i gimnazjum w blokowym nauczaniu humanistycznym oraz w liceum. Trzeba podkreślić, iż propozycje zawarte w celach i treści nauczania zintegrowanego *de facto* w wielu wypadkach również muszą uwzględniać dziedzictwo kulturowe w regionie wszędzie tam, gdzie mowa jest o środowisku lokalnym, rodzinie i jej świętach, obyczajach, obrzędach i zwyczajach, a przede wszystkim – o wartościach ważnych w życiu człowieka³⁹.

Wszystkie funkcje gwary, znanej przecież dzieciom z domu rodzinnego, powinny być włączone do programu szkolnego jak najwcześniej, zwłaszcza że wiele treści zawartych w *Podstawie programowej*⁴⁰ odnosi się do ścieżki edukacji regionalnej wprost już w nauczaniu zintegrowanym, chociaż jako osobny przedmiot przewidziana jest ona w nauczaniu blokowym starszych klas szkoły podstawowej i gimnazjum, gdyż nawet w pierwszym punkcie zadań szkoły wymienia się umiejętność wypowiadania się ucznia, ta zaś wiąże się z kształceniem jego podwójnej kompetencji językowej⁴¹, która pozwoli mu zakreślić ramy sytuacji społecznych, w których można lub należy posługiwać się gwarą, oraz te, w których obowiązuje język ogólny.

Gwara i znajomość kultury regionalnej mają swoje kapitalne miejsce w kształtowaniu nawyków społecznego współżycia. Występują na wszystkich etapach kształcenia ucznia, stanowią komponent wszystkich umiejęt-

³⁸ Za: J. Miodek: *Śląska ojczyzna...*, s. 13–15, 31–34.

³⁹ Por. B. Cząstka-Szymon, H. Synowiec: *Polszczyzna w szkole śląskiej*. Cz. I i cz. 2. Katowice 1996; H. Synowiec: *Odkrywać wartość...*

⁴⁰ Por. Rozporządzenie ministra...; por. też *Dziedzictwo kulturowe w regionie. Założenia programowe*. W: *Edukacja regionalna*. Red. M. Kubista. Katowice–Opole–Cieszyn 1995.

⁴¹ Por. między innymi H. Synowiec: *Sprawność językowa...*; B. Cząstka-Szymon, 464 H. Synowiec: *Polszczyzna w szkole...*

ności i kompetencji, które uczeń powinien zdobyć, kończąc szkołę podstawową, gimnazjum oraz liceum. Są integralnym elementem wychowania do uczestnictwa w kulturze, elementem wychowania estetycznego i aksjologicznego, służą wszelkim potrzebom dziecka od zaspokojenia potrzeby bezpieczeństwa do autoidentyfikacji, wykształcenia poczucia tożsamości i samo-realizacji⁴². W tym ujęciu rola i funkcja kultury regionalnej z podstawowym jej wyznacznikiem, jakim jest gwara, sięgają daleko poza to, co przewiduje ścieżka edukacji regionalnej i dziedzictwa kulturowego w regionie.

---

⁴² Por. Rozporządzenie ministra...; *Dziedzictwo kulturowe w regionie...*